

УДК 94 (47+497.2) “1960/1969”

**ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАПРЯМ РАДЯНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ВІДНОСИН
НАПРИКІНЦІ 1960-х рр.: ПОЛІТИКА, ТОРГІВЛЯ, ТУРИЗМ І КОНТРАБАНДА**

О. М. Каковкіна

(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ)

Розглядаються особливості радянсько-болгарських відносин наприкінці 1960-х рр., пов'язані з чорноморським напрямом, через який здійснювались торговельні та туристичні зв'язки двох країн. З'ясовується вплив міжнародного становища на ці зв'язки, які позначились певними негативними рисами у ставленні болгар до політики СРСР, наявністю проблем у туристичній сфері.

Ключові слова: радянсько-болгарські відносини; чорноморський напрям; політика, економіка; ідеологія; туризм; контрабанда.

In this research is reviewed the features of Soviet-Bulgarian relationships in the late 1960's associated with The Black Sea direction which served as trading and touristic connection between the USSR and NRB. The article defines influences of international conditions on the relationships which was considered by the Bulgarians with some negativity due to the Soviet Union politics, and presence of problems in touristic sphere.

Key words: Soviet-Bulgarian relations; the Black Sea direction; politics; economics; ideology; tourism; contraband.

Постановка проблеми. Радянсько-болгарські та українсько-болгарські відносини часів існування “соцтабору” дотепер мають нові питання, нові джерельні ресурси та значні перспективи дослідження, зокрема в розрізі подій 1968 р. у Чехословаччині, які відбулись на відносинах усіх країн радянського блоку, насамперед, у Європі. Навіть, здавалось, спокійна та надійна Болгарія продемонструвала занепокоєння, зважаючи на прагнення радянського керівництва подолати “хитання” серед союзників унаслідок чехословацьких подій. Крім цих останніх подій, що виявилися найскладнішим випробуванням на міцність “вічної” дружби СРСР та Болгарії і в цілому кола європейських союзників СРСР, подіями, що створювали значне міжнародне напруження та потребували переконливого пояснення з боку влади, були арабо-ізраїльське протистояння, де НРБ стала на бік СРСР із підтримкою арабського Сходу, та війна у В'єтнамі, допомогу якому Болгарія також надала, реалізуючи зовнішньополітичний курс, заданий радянським керівництвом.

В основі статті – архівні джерела з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), які вперше впроваджуються у науковий обіг, і наукові розвідки вітчизняних та зарубіжних вчених, які дають можливість з'ясувати деякі особливості радянсько-болгарських відносин у період чергової кризи у країнах радянського блоку на прикладі чорноморського напрямку цих відносин. Під чорноморським напрямом розуміємо контакти не тільки через Чорне море, а і й через складові чорноморського басейну – дунайські та азовські порти.

© О. М. Каковкіна, 2015

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема ставлення болгар до СРСР та його політики, радянсько-болгарських відносин з точки зору кризових явищ у Східному блоці, зокрема “Празької весни” 1968 р., в останні роки почала активно досліджуватись болгарськими вченими (І. Баєва¹, В. Мігев, С. Міланова). Безпосередньо дотичною до визначеної теми є стаття А. Картеляна², присвячена українсько-болгарським торговельним зв’язкам по Дунаю, де автор узагальнює матеріал, що був опублікований у збірці документів з історії дунайського пароплавства, укладеній українським дослідником А. Бачинським та його колегами ще у 1969 р.³ Саме вітчизняні науковці у радянські часи започаткували вивчення українсько-болгарських відносин у контексті радянсько-болгарських, у зв’язку з чим відзначимо П. Соханя, у працях якого розкриті окремі питання історичних зв’язків, економічного та культурного співробітництва СРСР/УРСР з Болгарією⁴. Підсумком опрацювання матеріалів з історії відносин Одеси і Варни стала колективна праця А. Бачинського, Ю. Коновалова та М. Дихана, де, як і у попередніх публікаціях, з позиції висхідного шляху дружніх відносин СРСР та НРБ висвітлюються взаємини двох міст-побратимів⁵, проте хронологічно вона завершується 1940-ми роками. Спробою новітнього погляду на зміст туристичних зв’язків у соціалістичному таборі, зокрема виїзного туризму з СРСР до Болгарії, стали розвідки О. Попова⁶. Разом з тим, залишаються відкритими багато питань стосовно реального змісту радянсько-болгарських відносин зокрема українсько-болгарських, що здійснювались зокрема через Чорне море, чорноморські порти. В цілому, відносини Радянського Союзу та Болгарії досліджуються насамперед у політичному вимірі, де регіональний, локальний зріз цих відносин залишається поза увагою, що можливо пояснити “некон’юнктурністю” проблеми у сучасній вітчизняній історичній науці.

¹ *Баєва І.* Болгария в 60-е годы XX века: ответ на вызовы меняющегося мира (перевод с болг. Т. В. Волокитиной) // 1956 год: Российско-болгарские научные дискуссии : Сб. ст. – М. : Ин-т славяновед. РАН, 2008. – С. 436–453; *её же.* България и Пражката пролет 1968 г. // Политически изследвания. – София, 1993. – Кн. 1. – С. 78–79; *её же.* Образ России/СССР в Болгарии на закате “государственного социализма” и в годы перехода к новой общественной модели (1985–2000 гг.) // Россия – Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII–XXI вв. Российско-болгарские научные дискуссии. – М. : Ин-т славяновед. РАН, 2010. – С. 328–342.

² *Картелян А.* Украинско-български търговски връзки по река Дунав (1944–1980) // Епохи. – Велико Търново, 2000. – № 1 (8). – С. 25–37.

³ Советское дунайское пароходство (1944–1969 гг.): Документы и материалы / Сост. А. Д. Бачинский, А. П. Белобородова, И. В. Гречуха и др. – Одесса : Маяк, 1970.

⁴ *Сохань П. С.* Народная Республика Болгария в содружестве стран социализма. – К. : Наукова думка, 1984; *её же.* Очерки истории украинско-болгарских связей. – К., 1976.; *её же.* Социалистический интернационализм в действии (Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве. 1944–1965 гг.). – К., 1969.

⁵ *Бачинский А. Д., Дыхан М. Д., Коновалов Ю. П.* Истоки: Очерки исторических связей Одессы и Варны. – Одесса : Маяк, 1990.

⁶ *Попов А. Д.* Народная Республика Болгария как объект зарубежного туризма советских граждан // Дриновський збірник. – Харьков, 2011. – Т. IV. – С. 302–309; *её же.* Теневые стороны зарубежного (выездного) туризма в Советском Союзе (1960–1980-е гг.) // Культура народов Причерноморья. – 2008. – № 135. – С. 74–78.

Говорячи про чорноморський напрям відносин, варто відзначити його роль у формуванні на теренах сучасної України та Молдови значної болгарської діаспори, історія якої має сьогодні значні напрацювання, але вони не стосуються безпосередньо теми нашого дослідження, а пояснюють тривалість та інтенсивність цього напрямку відносин між регіонами і народами.

Мета статті полягає у характеристиці радянсько-болгарських відносин кінця 1960-х рр. в умовах кризи Східного блоку, загострення міжнародного становища, що зумовило виявлення радянським керівництвом проблем у взаєминах СРСР та Болгарії. Пропонується проаналізувати локальний вимір цих відносин, а саме чорноморський напрям торговельних та туристичних зв'язків СРСР/УРСР з Болгарією, де відбулися реалії повсякденної практики міжнародних контактів.

Виклад основного матеріалу. Морські порти міжнародного значення, прилеглі регіони, весь спосіб життя та діяльності, пов'язаний із цим, об'єктивно були найбільше відкритими світу та різним впливам, і, як наслідок, – особливо контрольованими відповідними радянськими структурами. Матеріали ЦДАГОУ дозволяють стверджувати, що події “Празької весни” спонукали радянські партійні та державні органи проводити своєрідні моніторинги громадської думки у СРСР і країнах соцтабору, пильніше стежити за реакцією громадян на події.

Чорноморське морське пароплавство з центром в Одесі основний ресурс отримало у 1960-х – на початку 1980-х рр. і було потужним економічним та соціальним механізмом, каналом міжнародної торгівлі та зв'язків у цілому. Болгарія у зовнішній торгівлі СРСР посідала одне з чільних місць, зважаючи на створення радянською стороною промислової бази країни та забезпечення її всіх її енергетичних потреб. Саме з України і через Україну та її чорноморські порти здійснювались основні вантажні перевезення, а з розвитком економічної інтеграції у межах РЕВ – торговельні зв'язки країн⁷.

Наскільки інтенсивною була робота Чорноморського пароплавства свідчить, наприклад, той факт, що у 1967 р. його судна відвідали 70 країн світу та 1000 портів⁸. Та Чорноморська флотилія, маючи активні зовнішні контакти, була важливою ланкою не тільки економічних відносин, а й ідеологічної діяльності. Наприкінці 1960-х рр. робота серед екіпажів торговельних та пасажирських суден мала на меті мінімізувати поширення негативних розмов, чуток про проблеми соціалістичних країн, що було актуальним у зв'язку з чехословацькими подіями.

Цікаво, що на лист Українського товариства дружби і культурних зв'язків із закордоном до ЦК КПУ від 16 серпня 1968 р., де йшлося про прохання посилити пропагандистську роботу власне екіпажами суден закордонного плавання “для ведення інтернаціональної роботи”, що, у свою чергу, передбачало впровадження численних заходів, відповідний відділ ЦК відреагував доволі стримано: було відзначено, що команди ведуть необхідну роботу, капітани по завершенню плавань надають політичні донесення тощо. Крім того, ще у 1965 р. була прийнята постанова ЦК КПУ “Про посилення про-

⁷ За даними П. С. Соханя стосовно динаміки радянсько-болгарського товарообігу, з 1960 до 1980 р. він зріс у 12 разів, зокрема у 1966 р. визначався у 1083 млрд рублів, а у 1970 – 1816,6 млрд рублів (Сохань П. С. Народная Республика Болгария в содружестве стран социализма. – С. 122).

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 111. – Арк. 117.

пагандистської роботи екіпажами суден закордонного плавання Чорноморського і Дунайського паропластв”⁹.

Чорноморські порти (точніше – чорноморсько-азовські), у свою чергу, приймали судна з Болгарії, екіпажі яких також стали предметом перевірки на лояльність. Остання виявила зміну настроїв у болгар щодо СРСР, осуд певних реформ у Болгарії та зацікавлення досягненнями капіталістичних країн.

Зокрема, в інформації від 8 серпня 1968 р., яка за підписом П. Шелеста була надіслана до ЦК КПРС, йшлося про те, що моряки командного складу болгарських суден, які прибували до портів Керч та Жданов, почали змінювати своє ставлення до СРСР: “... тепер окремі моряки висловлюють негативні висловлення про СРСР, а їх ставлення до радянських моряків та працівників портів стало суто офіційним ...”¹⁰ Підвищення цін у Болгарії на деякі товари, зменшення виплати у валюті морякам останні пояснювали тим, що їх країна, маючи тісні зв’язки з СРСР, діє під його тиском та підтримує його політику. Так, капітан болгарського судна “Люлін” Д. Фурнаджієв у бесіді з радянським лоцманом заявив, що якби Болгарія не співпрацювала з СРСР, а жила ізольовано, як Албанія, то була б набагато заможнішою. Він також висловив звинувачення у бік Живкова за його політику тісної співпраці з СРСР і допомогу, яку Болгарія надає В’єтнаму та арабським країнам. Капітан одного з суден Камбуров у бесіді з радянськими моряками вихваляв життя у капіталістичних країнах, висловлював незадоволення підвищенням цін у Болгарії, при цьому заявив, що у країнах соціалізму не піклуються про добробут людини і що товариш Живков є королем, який править країною. Капітан та старший помічник судна “Плана” у бесідах із радянським лоцманом “намагались здійснити на нього шкідливий ідеологічний тиск”, заявляючи, що радянська система погана і що держава обманює своїх громадян. Вони вважають причиною низького життєвого рівня болгар те, що НРБ йде одним шляхом з СРСР. Капітан пароплаву “Ріла” говорив радянському моряку, що треба змінити погляди, вдосконалити світ, оскільки марксизм-ленінізм не є ідеальним вченням, і що він, як старий комуніст, впевнений, що це вчення застаріло. За його словами, зараз студенти знайшли нове ідеальне вчення і борються за нього, але суті цього вчення не розкрив. Дізнавшись, що радянський моряк не інформований про характер недавніх студентських виступів у Болгарії, капітан сказав, що в Радянському Союзі про це не пишуть, тому що “у наших країнах не прийнято писати про погане”. Відзначив, що СРСР та НРБ “даремно зв’язалися з арабами, оскільки вони не були і не будуть нашими друзями. Вони плюють на комуністів, а провину за свою поразку звальюють на росіян за те, що вони не стали воювати на їх боці”. Він засуджував також допомогу, яку соціалістичні країни надавали В’єтнаму. Разом з тим, відзначив, що болгар з росіянами завжди були друзями, але зараз ця дружба підривається¹¹.

У більшості випадків такі бесіди з радянськими моряками велись у присутності інших членів екіпажів, які поділяли цю точку зору, що, судячи з документа, було предметом особливого занепокоєння, а також той факт, що розмови вели капітани суден та інші “представники командного складу” екіпажів, думка яких могла бути втіленням поглядів усього екіпажу і, відповідно, могла на нього впливати.

⁹ Там само. – Арк. 103.

¹⁰ Там само. – Спр. 112. – Арк. 33.

¹¹ Там само. – Арк. 34.

Центром чорноморських зв'язків з радянського та українського боку вже фактично століття була Одеса, з болгарського – Варна. Варто відзначити, що Одеса стала своєрідною столицею болгар Російської імперії ще у XIX ст., зберігаючи статус центру болгарської діаспори України і сьогодні. Тому для болгарських громадян, котрі приїздили до СРСР та України через Одесу, відчуття “свого” простору ставало важливим чинником сприйняття всього радянського. Безперечно, активне культивування дружніх та щільних зв'язків на всіх рівнях між СРСР та НРБ сприяли подоланню відчуження у спілкуванні між народами.

Безперечним чинником тісних відносин стала практика побратимства, що набула в СРСР рис системи, також координованої та патрованої партією. Як писав П. С. Сохань, “Для міст-побратимів Варни та Одеси, Русе та Ізмаїлу Чорне море і ріка Дунай стали справжніми трасами дружби. Щорічно тисячі жителів цих міст відвідують один одного, обмінюються досвідом, ознайомлюються з життям ...”¹². Одеса і Варна започаткували побратимські зв'язки у 1959 р., і з того часу практично мережа побратимства невпинно зростала, охоплюючи всі сфери відносин.

Окрім доволі розвинених економічних та культурних зв'язків Одеси та інших міст області з болгарськими чорноморськими, дунайськими містами та регіонами, сферою, що зміцнювала ці зв'язки і водночас перебувала під пильним контролем влади, був туризм – значне джерело грошових надходжень і поле для ідеологічної та пропагандистської роботи. На етапі розширення туристичних контактів у межах “соцтабору” з 1960-х рр. розвинулася і контрабандна торгівля через болгарських туристів, що знайшло відображення у джерелах. Традиційним каналом контрабанди у різні часи була Одеса, що приймала щодня десятки закордонних суден.

Матеріали архіву свідчать про посилення уваги влади до туристичних подорожей у 1968 р. у зв'язку з чехословацькими подіями, які зумовили збільшення туристичного потоку через Україну і в Україну: частина туристів з НДР, Польщі з 21 серпня до 6 вересня не могли повернутися звичним шляхом додому з інших країн або змінили маршрути подорожей¹³. Звітні документи Управління з іноземного туризму при Раді Міністрів країни містять дані про збільшення кількості туристів, які приїздили до України у 1968 р. порівняно з 1967 р. – з 127 220 осіб до 135 853, але за рахунок туристів з капіталістичних країн; із соціалістичних відвідали 82 тис. осіб порівняно з 87 531 у 1967 р., тоді як на кілька тисяч менше відвідало туристів з НДР, Угорщини, Румунії, і об'єктивно – з Чехословаччини. Болгар виявилось навіть більше – понад 25 тис. порівняно з 24 тис. попереднього року¹⁴.

Туристи потребували особливої опіки з точки зору влади, оскільки ставали носіями небажаної інформації, яку так ретельно приховували або відверто спотворювали на офіційному рівні керівництво СРСР та союзників, що підкреслювалося у документі Управління про “Інформаційно-пропагандистську роботу серед іноземних туристів у 1968 р.”¹⁵

Наступний 1969 р. позначений не меншим прагненням тримати контроль за туристичними зв'язками, зважаючи на “спроби туристів використати іноземний туризм для проведення ідеологічних диверсій”¹⁶.

¹² Сохань П. С. Социалистический интернационализм в действии. – С. 183.

¹³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 250. – Арк. 3.

¹⁴ Там само. – Арк. 46.

¹⁵ Там само. – Арк. 11–30.

¹⁶ Там само. – Спр. 251. – Арк. 29.

Інформація дипломатичної агенції МЗС СРСР в Одесі за жовтень 1969 р. “Про поведінку членів команд болгарських суден та туристів, які прибувають до Одеси”¹⁷ не стосується загрози диверсій з боку болгар та розкриває проблеми з болгарськими громадянами. Відповідно до домовленості, з болгарського порту Варна до Одеси регулярно курсували болгарські пасажирські судна з туристами, ставлення яких до Радянського Союзу стало предметом хвилювання “радянських органів”: “... Більшість болгарських туристів та членів суден команд, відвідуючи СРСР, виявляють великий інтерес до нашої економічної та політичної системи, знайомляться з досягненнями у галузі науки, техніки, культури, обмінюються досвідом роботи ... Разом з тим, останні кілька років спостерігаються деякі моменти, які ... затьмарюють братні відносини між Болгарією та СРСР”. Зокрема, “значна кількість болгарських туристів, які прибувають до Одеси, не цікавляться питаннями трудового та культурного життя радянських людей, а займаються ввезенням великої кількості різних товарів – плащі, вовняні та трикотажні речі, предмети жіночого туалету, печатки, панчохи, різні речі з синтетики – для спекуляції, скуповування різних предметів радянського виробництва – радіоапаратура, фотоапарати, електроприлади, швейні машини, запчастини до автомобілів, мотоциклів для вивезення їх до Болгарії. Аналіз спекулятивних дій болгарських громадян, а також бесіди з болгарськими дають підстави припустити, що частина болгар отримані радянські гроші за продані товари вивозить за кордон та продає їх на чорному ринку у капіталістичних країнах”¹⁸.

Одне з болгарських суден оглянули митники “у зв’язку з явними спекулятивними діями команди” та знайшли у різних частинах теплоходу: 842 жіночі комбінації, 1135 хустин із синтетичного волокна, 4502 радянських карбованці у різних купюрах, 50 марок ФРН, 480 болгарських левів, 5 золотих перснів. Відповідно до закону, всі ці речі були конфісковані. Сума оцінки досягла 30 652 крб., причому всі члени команди відмовились повідомити, кому належать цінності, що “... дозволяє думати, що серед команди існує кругова порука стосовно порушення радянських законів та нехтування гостинністю”¹⁹.

У “компетентних органів” були дані, що туристи та команди інших болгарських суден, котрі у цей час перебували в порту, виносили до міста велику кількість товарів для продажу. Фіксувалось дуже багато випадків, коли болгар нехтували радянськими законами, і, прибувши до порту, самовільно їхали до Києва, Херсона, Миколаєва з метою продажу чи купівлі товарів. Дуже багато болгар під виглядом туристів прибували до Одеси, щоб відвідати лікарні, “особливо беруть в облогу інститут хвороб очей ім. Філатова”. Є відомості, що болгар видають службові паспорти для подорожей з особистих справ²⁰.

Про ці факти протягом 1968 та 1969 рр. неодноразово був повідомлений болгарський Генеральний консул в Одесі С. Ралєв, який обіцяв відреагувати, але так нічого і не зробив. Зокрема, обіцяв поїхати до Ізмаїлу для вирішення проблем із суднами, які без попередження прибувають до порту, але так і не доїхав. Нагадаємо, що саме в Одесі

¹⁷ Там само. – Спр. 260. – Арк. 13–17.

¹⁸ Там само. – Арк. 14.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – Арк. 15.

діяло одне з трьох на території СРСР консульств Болгарії – Генеральне консульство (інші розташовувались у Києві та Ленінграді), діяльність якого потрапила у поле зору партійного керівництва УРСР у зв'язку з появою “негативних явищ” у радянсько-болгарських взаєминах наприкінці 1960-х рр.

Бездіяльність консульства пояснювалась особистістю самого С. Ралева, призначеного у 1966 р., не знайомого з консульською роботою до цього. Судячи з діяльності в Одесі, він і не прагнув її опанувати. При цьому він навчався у Варненському інституті, відтак 2–3 рази на рік їздив на сесії, бував на роботі не більше півроку, “тому дисципліни у консульстві немає”: “Співробітники займаються переважно своїми особистими справами, обзавелись автомобілями та іншими речами. ... виникла нездорова атмосфера, і дійшло до того, що консул Георгієв А. написав скаргу на Ралева ...” Консульські працівники фактично не виконували свої обов'язки, не була налагоджена інформація про прибуття болгарських громадян до Одеси, до порту ніхто не з'являвся²¹.

Також в інформації відзначалося, що “В останній час у болгар почала з'являтися тенденція вимірювання радянсько-болгарської дружби “на свій аршин”. У розмовах часто з'являються вислови, що болгари краще ставляться до радянських людей, ніж вони до болгар, і ці розмови властиві як туристам, так і працівникам консульства. Наприклад, віце-консул Анка Дімірова під час бесіди із заступником голови правління товариства радянсько-болгарської дружби запитала, чи будуть поставлені пам'ятники членам ЦК болгарської компартії, знищеним у 1937 р. НКВС. Зауважила, що у Болгарії у кожному місті є пам'ятник радянським солдатам, а в Одесі загиблим болгарам немає²².

У МЗС України у відповідь на ці відомості запропонували певні заходи, при цьому мав бути проінформований посол Болгарії в Москві, а Міністерство зовнішньої торгівлі мало переглянути перелік предметів, які туристи могли вивозити безмитно, “зважаючи на те, що частина іноземних туристів використовують поїздки до нашої країни з комерційно-спекулятивною метою”²³.

Поряд з Одесою важливим портом та каналом зв'язку з Болгарією був Ізмаїл – головний порт Дунайського пароплавства, що мав водночас статус морського порту. У листі ЦК КПУ до ЦК КПРС за вересень 1969 р. містяться свідчення про те, що саме болгарські судна найчастіше порушували митні правила у порту Ізмаїл. Так, протягом поточного року цей порт відвідали 1934 туристи з НРБ на 3 суднах, які майже на 2 доби перевищили термін перебування, не повідомивши ні болгарську туристичну фірму, ні радянський “Інтурист”, при цьому у цей час вони не купували турів на обслуговування, а самостійно виїжджали у різні населені пункти, купували побутові товари, відвідували родичів та знайомих²⁴. Третій рік поспіль теплохід “Радецький”, який належав болгарському комсомолу і доставляв молодь та піонерів, завжди прибував без туристичних документів і поза планом. Болгари попередньо не повідомляли про прибуття ні адміністрацію порту, ні “Інтурист”, ні радянські чи комсомольські організації, тому болгарських гостей часто ніхто не зустрічав та не забезпечував своєчасного обслуговування: “У зв'язку з тим, що “Радецький” з'являється раптово, не виходить швидко оформити

²¹ Там само. – Арк. 16.

²² Там само. – Арк. 15.

²³ Там само. – Арк. 17.

²⁴ Там само. – Арк. 4.

всі документи по прибуттю, що викликає незадоволення болгарських туристів”. Без запрошень і попередніх повідомлень прибували також автотуристи ²⁵.

За повідомленням командування Західного прикордонного округу КДБ при Раді Міністрів СРСР, правління “Інтуриста” знало про ці та інші порушення болгарської сторони правил туристичних обмінів, однак становище не змінювалось. ЦК КПУ прохало повідомити про ці факти болгарський уряд та певним чином відреагувати ²⁶.

Зрештою українське керівництво свої пропозиції надіслало до ЦК КПРС: запропонувати “Інтуристу” розробити маршрути, які б скорочували перебування болгар в Одесі до 1 дня, автобусні маршрути до Києва та Кишинєва на 1 день; запропонувати “Балкантисту” купувати не менше 5–6 годин у день для екскурсій (з метою скорочення вільного часу); інформувати болгарське посольство у Москві про поведінку туристів та команди; повідомити органи влади у Варні через радянського консула про поведінку туристів та команд; переглянути перелік речей, які провозяться без мита, та обмежити їх дозволєну кількість ²⁷.

Отже, концепція “вічної дружби” російського/радянського та болгарського народів обернулася порушеннями у дотриманні митних угод та правил перебування болгарських суден у чорноморських портах, перебування окремих громадян на радянській території, розвитком контрабанди. Власне контрабандна торгівля – явище також малодосліджене, особливо на прикладі українського сегменту міжнародних відносин СРСР, зважаючи, що за характером ця торгівля є відображенням економічних, соціальних проблем певного суспільства.

Архівні матеріали дають можливість з’ясувати окремі сторони радянсько-болгарських відносин напруженого у міжнародному становищі періоду кінця 1960-х рр. Відзначимо, що радянський виїзний туризм, зокрема до Болгарії, також мав “тіньовий” бік, пов’язаний із вивезенням товарів для продажу, рублів для обміну ²⁸, що було характерним явищем у туристичній сфері у межах соцтабору та поза ним. Болгарський сюжет має особливу виразність саме у контексті надзвичайно щільних та тривалих зв’язків СРСР/УРСР з Болгарією, а радянсько-болгарські відносини мали беззаперечний статус “найдружніших” з-поміж усіх у колі “друзів” СРСР. У зв’язку з цим є доречними думки болгарської дослідниці С. Міланової щодо деформації поняття про радянсько-болгарську дружбу, зокрема важливою є теза щодо цього поняття як певного конструкту, що був наслідком діяльності Г. Дімітрова і став політичною тактикою, потенціал якої пізніше було вміло використано Т. Живковим для розвитку країни: “Радянсько-болгарські відносини, які стали пріоритетом для влади, стали регламентуватися, а їх розвиток цілеспрямовано оформлюватись у відповідності до політичних реалій. На інституційному рівні болгарсько-радянська дружба була партійно-пропагандистським продуктом, за допомогою якого керівна партія прагнула досягти зовнішнього результату, але в інтересах внутрішнього розвитку ...” ²⁹ Вона відзначає позитивні сторони використання

²⁵ Там само. – Арк. 4–5.

²⁶ Там само. – Арк. 6.

²⁷ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 25. – Спр.260.– Арк.17.

²⁸ Попов А. Д. Теневые стороны зарубежного (выездного) туризма в Советском Союзе (1960–1980-е гг.). – С. 74–78. *его же*. Народная Республика Болгария как объект зарубежного туризма советских граждан. – С. 302–309.

²⁹ Миланова С. Деформация представлений о болгаро-советской дружбе в годы социализма // Россия – Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII–XXI вв. Российско-болгарские научные дискуссии. – М. : Ин-т славяновед. РАН, 2010. – С. 321.

цієї дружби як тактики, яка принесла немало дивідендів в економічній та культурній сферах, і в цьому плані можна говорити про політичний прагматизм болгарської сторони. "... Широкий діапазон цих зв'язків вийшов за рамки економічної сфери і сприяв зміцненню двосторонніх відносин у багатьох аспектах – в особистісному, інституційному, суспільному та державному ..."³⁰

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Кризовий для соціалістичної системи 1968 р. змусив звернути увагу влади Радянського Союзу на проблеми у різних сферах міжнародних відносин, зокрема відносин з Болгарією, яка з-поміж європейських союзників демонструвала найбільшу відданість і довіру, та, разом з тим, потребувала контролю, оскільки Болгарія та її населення не були ізольовані від міжнародних подій, що мали відповідний резонанс у суспільстві та керівництві державою і отримали певний вияв в антирадянських настроях та розмовах. З одного боку, відзначимо культивовані владою обох держав активні дружні відносини у розглядуваний період, що зумовлювало послаблення будь-яких кордонів у діалозі країн та народів, з іншого, ця модель дружніх відносин відбивала весь спектр проблем у соціалістичному колі, демонструючи хиткість та штучність, залежність від багатьох чинників.

Розглянуті у статті питання дозволяють визначити перспективи дослідження радянсько-болгарських та українсько-болгарських відносин доби соціалізму у розрізі регіональної, локальної історії, історії буденності відносин між народами та державами, безпосередньо проблем формування стереотипів, культури, практики спілкування народів у тоталітарних суспільствах, туризму та його ролі у розвитку неофіційних зв'язків, контрабанди у межах економічного простору РЕВ. У зв'язку з цим нагальним є дослідження вітчизняних джерельних ресурсів, їх залучення у науковий обіг.

³⁰ Миланова С. Деформация представлений о болгаро-советской дружбе в годы социализма // Россия – Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII–XXI вв. Российско-болгарские научные дискуссии. – М. : Ин-т славяновед. РАН, 2010. – С. 323.
